

ВЗАЄМОДІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА СУДУ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЄС: НА ПРИКЛАДІ ПРАВОПОРЯДКУ БЕЛЬГІЇ

Галкіна Л.Р.,
студентка 1 курсу магістратури

Галкіна Л.Р. Взаємодія Європейського суду з прав людини та Суду Справедливості ЄС: на прикладі правопорядку Бельгії.

Станом на сьогодні Європейський Союз і Рада Європи відіграють ключову роль у встановленні стандартів захисту прав людини. Європейський суд з прав людини та Суд справедливості ЄС в загальному об'єднанні єдиною фундаментальною метою – захистом прав людини, і час від часу звертаються до практики один одного, що має наслідком «взаємне перехресне запліднення», тому на перший погляд здається, що ці міжнародні правозахисні інституції дуже схожі, проте, у ході більш детального аналізу їх співвідношення можна побачити ряд суттєвих відмінностей, які було розкрито у даній статті. Із 46 країн-членів Ради Європи 27 входять до Європейського Союзу, відповідно їх громадяни мають доступ до захисту своїх прав в рамках обох судових інстанцій.

У статті досліджується взаємодія Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) та Суду справедливості Європейського Союзу (СЕС) у контексті правопорядку Бельгії. Автор аналізує вплив рішень цих двох ключових судових інституцій на розвиток національного законодавства та судової практики в Бельгії, з акцентом на гармонізацію європейських і національних правових стандартів. Особливу увагу приділено механізмам співвідношення юрисдикцій ЄСПЛ та СЕС, а також їхньому впливу на забезпечення прав людини у багаторівневій правовій системі Бельгії.

Стаття розкриває історичні аспекти інтеграції Бельгії в правопорядок ЄС, зокрема рішення Касаційного суду у справі *Le Ski* (1971), яке стало переломним моментом у визнанні верховенства права ЄС над національним законодавством. Розглядаються також особливості застосування принципів еквівалентності та ефективності, впровадження Судом ЄС для уніфікації процесуальних норм держав-членів. Увага зосереджена на взаємозв'язку права ЄС із Європейською конвенцією з прав людини (ЄКПЛ) та ролі доктрини «поля розсуду» у забезпеченні балансу між міжнародними зобов'язаннями держав-членів та їхньою правовою автономією.

Наукова новизна полягає в аналізі сучасної практики судового діалогу між ЄСПЛ і СЕС, а також у дослідженні впливу цього діалогу на правові процеси в Бельгії. Автор робить висновок, що синергія між юрисдикціями ЄСПЛ та СЕС сприяє посиленню захисту прав людини у державах-членах ЄС, хоча залишається низка викликів, пов'язаних із їхньою правовою автономією та практикою тлумачення норм.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, Суд справедливості ЄС, співвідношення ЄСПЛ і СЕС, правопорядок Бельгії, захист прав людини, європейське право, ЄКПЛ, національна автономія.

Galkina L.R. Interaction between the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the EU: on the example of the law and order of Belgium.

As of today, the European Union and the Council of Europe play a key role in establishing standards for human rights protection. The European Court of Human Rights (ECtHR) and the Court of Justice of the European Union (CJEU) share a common fundamental goal – the protection of human rights. While they occasionally refer to each other's case law, resulting in «mutual cross-fertilization,» a closer analysis reveals significant differences between these institutions. Among the 46 member states of the Council of Europe, 27 are part of the European Union, granting their citizens access to the protection of their rights within both judicial systems.

This article examines the interaction between the ECtHR and the CJEU within the context of Belgium's legal system. The author analyzes the impact of these two key judicial institutions on the development of national legislation and jurisprudence in Belgium, with a focus on harmonizing European and national legal standards. Particular attention is given to the mechanisms of jurisdictional interplay between

The ECtHR and the CJEU and their influence on ensuring human rights protection in Belgium's multi-layered legal system.

The article explores the historical aspects of Belgium's integration into the EU legal order, notably the landmark decision of the Court of Cassation in *Le Ski* (1971), which marked a turning point in recognizing the supremacy of EU law over national legislation. It also addresses the principles of equivalence and effectiveness introduced by the CJEU to unify procedural norms across member states. Additionally, the relationship between EU law and the European Convention on Human Rights (ECHR) is discussed, as well as the role of the «margin of appreciation» doctrine in balancing international obligations with national legal autonomy.

The scientific novelty lies in analyzing the modern practice of judicial dialogue between the ECtHR and the CJEU and examining its influence on legal processes in Belgium. The author concludes that the synergy between the jurisdictions of the ECtHR and the CJEU strengthens human rights protection in EU member states, although challenges related to legal autonomy and norm interpretation persist.

Key words: European Court of Human Rights, Court of Justice of the European Union, ECtHR-CJEU interplay, Belgian legal system, human rights protection, European law, ECHR, national autonomy.

Європейський Союз і Рада Європи є двома ключовими наднаціональними інституціями, які визначають правові та політичні стандарти у сфері захисту прав людини. У центрі їхньої взаємодії представлені дві судові установи - Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) і Суд справедливості Європейського Союзу (ЄС), які виконують з одного боку унікальні, але в той же час взаємопов'язані функції у забезпеченні дотримання прав людини. Станом на сьогодні із 46 країн – членів Ради Європи 27 є одночасно учасниками Європейського Союзу, відповідно всі держави із вказаного числа мають можливість звертатися одночасно і до ЄСПЛ і до Суду Справедливості ЄС.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що взаємодія ЄСПЛ і Суду Справедливості ЄС має істотний вплив на формування правових стандартів у державах-членах ЄС, включаючи Бельгію, яка має багаторівневу правову систему, що поєднує національне законодавство з європейськими нормами. Національні суди Бельгії знаходяться на перетині юрисдикцій обох судів, що зумовлює необхідність врахування рішень як ЄСПЛ, так і Суду Справедливості ЄС, тому логічно постає питання про співвідношення цих двох судових інстанцій, особливості захисту прав людини кожною з них, розмежування їхньої компетенції і їх діалог із національним законодавством країн.

Мета статті полягає в аналізі взаємодії Європейського суду з прав людини та Суду Справедливості ЄС крізь призму правопорядку Бельгії, з акцентом на вплив судових рішень обох інституцій на розвиток бельгійського законодавства та практику бельгійських судів у вирішенні питань, що стосуються одночасного застосування норм ЄКПЛ і права ЄС. Окрема увага приділяється аналізу механізмів взаємодії права зазначених судових інстанцій і національного права держав - членів.

Стан опрацювання проблематики. Сфера захисту прав людини в рамках ЄСПЛ та Суду Справедливості ЄС і питання їх судового діалогу доволі широко досліджена в працях як вітчизняних науковців (Бадида А.Ю., Добрянського С.П., Ільїна Р.Р., Беркут І.С., Маринів І.І.), так і представників іноземних правничих шкіл (А.А. Барона, Е. Брибосії, Д. Віткаускаса, Ж. Жерард, Ж.-Фр. Реннучі, Д. Шпільмана).

Виклад основного матеріалу. У взаємодії і взаємозв'язку права Європейського Союзу і права держав - членів вбачається монізм примату права Європейського Союзу над правом держав-членів, оскільки, домінуючим є правопорядок ґрунтований на праві Європейського співтовариства [1]. Наприклад, станом на сьогодні дія норм права Євросоюзу, не потребує процедури імплементатії парламентом Бельгії, і до того ж, бельгійські суди останні десятиліття не ставили під сумнів практику Суду ЄС, що проголошує принцип негайного застосування вторинного законодавства ЄС. Проте, членство Бельгії в ЄС на початковому етапі стало викликом для її Конституції, оскільки, приєднання до ряду договорів (Договір про заснування Європейської спільноти вугілля і сталі 1951 р., Договір про заснування Європейського економічного співтовариства 1957 р., Договір про заснування Європейського співтовариства з атомної енергії 1957 р.) порушило принцип національного суверенітету, закріплений у статті 33 Конституції, оскільки, надання повноважень

у сфері здійснення законодавчих, виконавчих, судових та податкових функцій наднаціональним організаціям суперечило вимогам, що всі владні повноваження повинні здійснюватися у порядку, встановленому Конституцією, в якій не згадуються повноваження міжнародних організацій [2]. У контексті вирішення цієї проблеми фундаментальне значення мало рішення Касаційного суду у справі *Fromagerie Franco-Suisse Le Ski v. Etat beige* від 27 травня 1971 року яке стало переломним у бельгійській юриспруденції, щодо конфліктів між правом Європейського Союзу та внутрішнім законодавством. У 1970 році Установчі збори прийняли статтю 34 Конституції Бельгії, у якій зазначалося, що «здійснення певних повноважень може бути договором або статутом інституцій, утвореним відповідно до міжнародного публічного права», вона мала на меті забезпечити правову основу для обмежень влади, на які Бельгія погодилася ратифікувавши у 1950 році Європейську конвенцію з прав людини та підписавши у 1957 році Договір про заснування Європейського співтовариства з атомної енергії. Перед розпуском Парламенту у вересні 1971 року, Парламентська комісія з питань перегляду Конституції рекомендувала включити спеціальне положення в якому йшлося про наступне: «суди застосовують закони та підзаконні акти лише до тих пір доки вони відповідають положенням міжнародних договорів, які є чинними та належним чином опубліковані» [3]. Це формулювання, було визначено рішенням у справі *Le Ski v. Etat beige*, яке було винесено 27 травня 1971 року Касаційним судом. Справа відома, як у Бельгії, так і за її межами, оскільки, вона вирішила питання про позицію бельгійського правопорядку до міжнародного правопорядку та правопорядку Європейського Союзу. По суті, Європейський суд з прав людини повинен був винести рішення щодо конфлікту між статтею 12 Договору про заснування Європейської асоціації вільної торгівлі, яка забороняє запровадження нових митних зборів на імпорт або податки, що мають еквівалентну дію і наступним бельгійським законом 1968 року, який заднім числом ратифікував податки, які королівським декретом були введені на різні імпортовані молочні продукти з країн Європейського економічного співтовариства [4]. Касаційний суд постановив, що у випадку колізії між нормою внутрішнього права та нормою міжнародного права, яка має пряму дію у внутрішній правовій системі, переважну силу має правило встановлене міжнародним договором. Таким чином, визнавши перерозподіл суверенітетів, Касаційний суд проголосив верховенство як первинних договорів про заснування ЄС, так і вторинного законодавства ЄС. Формулювання рішення були запозичені з провідної справи ЄСПЛ «Коста проти Е.Н.Е.Л.» (1964), за винятком посилання на обмеження здійснення суверенних повноважень, тоді як у справі «Коста проти Е.Н.Е.Л.» (*Costa v. E.N.E.L.*) посиляється на остаточне обмеження суверенних прав.

З огляду на пріоритетну силу норм європейського права, дискусійним є питання процесуальної автономії національних судових органів, а пов'язано це із тим, що така автономія є обмеженою Судом Справедливості Європейського Союзу за рахунок застосування мінімальних стандартів для національних норм. Безпосередньо процесуальне право належить до кола повноважень судових органів країн членів, відповідно внутрішнім процесуальним правом встановлюються свої особливості положень щодо ряду питань [5]. У той же час, Судом ЄС здійснюються певні процеси гармонізації та уніфікації, зокрема, шляхом введення певного «фільтру» для національних норм, а саме використання на практиці принципів еквівалентності та ефективності. Еквівалентність з точки зору Суду полягає у тому, що національні правові системи повинні наділити судові органи відповідною компетенцією, котра зумовлює гарантований захист прав індивідів, наданих їм Співтовариством. А принцип «ефективності» є доповненням до першого, адже, вироблені національними судовими органами процесуальні правила, мають робити доступним процес застосування наданого права. У контексті принципу «ефективності» показовою є справа *Peterbroeck and Ors vs Belgian state*, в рамках якої було переглянуто процесуальну норму національного бельгійського законодавства щодо обмеженого 60-денного строку на подання сторонами у першій інстанції зауважень з розширення предмету спору [6]. Суть норми полягає у тому, що у разі, якщо протягом шістдесяти днів сторона не вказала на порушення норм права ЄС, національний суд не має повноважень за власною ініціативою порушити питання про відповідність національної норми праву ЄС. Ситуація, що склалась, на думку Суду Європейського Союзу, порушила принцип «ефективності» для національних норм. І відповідну процесуальну норму бельгійського законодавства було визнано такою, що не відповідає принципу «ефективності» [5]. Питання автономії національних судових органів регламентується і ЄКПЛ, оскільки, Договірним Сторонам надається певна свобода розсуду (або поле розсуду) щодо способу у який вони забезпечують необхідний засіб правового захисту та дотримуються своїх зобов'язань за Конвенцією відповідно до статті

13. Доктрина поля розсуду юридично не визначена в тексті Конвенції, хоча Протокол № 15 до ЄКПЛ посилається на неї, і багато вчених намагалися визначити її природу. Зокрема, колишній британський суддя Гемфрі Волдок поділився своїм розумінням доктрини як «однієї з найважливіших гарантій, розроблених Комісією та Судом для узгодження ефективної роботи Конвенції про суверенні повноваження та обов'язки урядів у демократії». Стівен Грір порівняв межю розсуду з «простором для маневру», який має національна влада, а Говард Чарльз Йороу визначив доктрину як «помилку, яку страсбурзькі органи дозволяють національним до того моменту, як вони будуть готові оголосити останнім відступ від Конвенції» [7]. Вказана доктрина дискреції повноважень відгукується із принципом еквівалентності котрий застосовується Судом Справедливості ЄС, оскільки, має на меті надати Договірним сторонам певну свободу з метою дотримання їхніх зобов'язань згідно з ЄКПЛ. Це важливий інструмент для визначення відносин між внутрішньою владою та Судом, який дозволяє з огляду на різноманітність правових та культурних традицій держав здійснювати більш гнучку координацію відповідних сфер впливу, захист їх автономії та уникнення конфліктних ситуацій держав-членів з ЄСПЛ. Застосування доктрини підтверджує, що Конвенція не вимагає «суворої однаковості у всій Європі, щодо захисту прав людини» і не означає «оптову стандартизацію національних установ, процедур і практик», тим самим зберігаючи повагу до культури, традицій та правопорядку кожної з Договірних Сторін.

Питання діалогу Європейського суду з прав людини та Суду справедливості ЄС було дискусійним тривалий час, оскільки, співробітництво держав-членів, що розпочалось із 1951 р. із заснуванням Європейського співтовариства вугілля та сталі, не ставило за мету зосереджуватись на питаннях захисту прав людини, зокрема першопочаткові установчі тексти певного каталогу прав людини не містили, за винятком окремих соціально - економічних прав, які були необхідні виключно для розбудови спільного ринку [8]. Відсутність в Установчих договорах прерогативи в Суду справедливості здійснювати захист основоположних прав призвела до ситуації, коли сам судовий орган був змушений ввести в правопорядок Європейських Співтовариств загальний принцип права «захист прав людини». Надалі в рішеннях Суду ЄС підкреслюється, що незважаючи на те, що Співтовариство не є стороною ЄКПЛ, воно застосовує її як частину принципів права, «спільних для держав-членів», іншими словами ЄКПЛ виступала орієнтиром, зважаючи на те, що в правопорядку ЄС на даному етапі був відсутній власний спеціалізований документ у питанні здійснення захисту прав людини. Певний прогрес в цьому напрямку був пов'язаний із появою Хартії про основоположні права Європейського Союзу від 7 грудня 2000 р., проте, набула чинності Хартія аж через 7 років разом із Лісабонським договором. Порівняно із ЄКПЛ Хартія закріплює ширше коло прав і свобод, зокрема, право на цілісність особистості (ст. 3), свободу творчості та науки (ст. 13), право на притулок (ст. 18) та інші.

З огляду на те, що Євросоюз створив власний каталог прав і більшість із них відповідає гарантованим ЄКПЛ, постало питання в уточненні взаємодії Страсбурзької та Люксембурзької систем. У частині співвідношення Хартії та ЄКПЛ варто згадати ч. 3 ст. 52 яка закріпила наступне: «тією мірою, якою ця Хартія містить права, що відповідають правам, гарантованим у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, значення та обсяг цих прав є тим самим, що їх встановлено Конвенцією. Це положення не шкодить праву Союзу надавати більш широкий захист» [9]. Крім того, ст. 53 Хартії регламентує, що жодне положення у цій Хартії не повинно тлумачитися як обмеження чи порушення прав людини та основоположних свобод, що визначаються у відповідних сферах застосування законодавством Союзу та міжнародним правом, а також міжнародними угодами, сторонами яких є Союз або всі держави-члени, включаючи Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, та конституціями держав-членів [9].

Практика Суду ЄС нерідко демонструє автономність застосування та тлумачення ним прав і свобод людини, та й в багатьох випадках Суд ЄС явно надає перевагу Хартії. Зокрема, в справі *Chalkor AE Erexergasias Metallon v European Commission* 2011 р. Суд ЄС постановив, що оскільки, стаття 47 Хартії встановлює у праві ЄС захист, передбачений ст. 6 (1) ЄСПЛ, то слід посылатися лише на ст. 47 Хартії [10]. А до прикладу, у справі *Scarlet Extended SA v Société belge des auteurs, compositeurs et éditeurs SCRL (SABAM)* 2011 року, щодо права на захист даних у сфері Інтернету та електронних комунікацій – Суд ЄС взагалі не посилався ні на ЄКПЛ ні на практику ЄСПЛ. Та й ЄСПЛ у свою чергу рідко звертається до практики Суду ЄС, зокрема така потреба виникає при необхідності побічно вирішувати питання про сумісність законодавства ЄС з ЄКПЛ або при ситуаціях, що потрапляють до сфери дії законодавства ЄС. До прикладу, в справі *M.S.S. v Belgium and*

Greece, Tarakhel v. Switzerland [11] де ЄСПЛ досліджує Дублінський Регламент Європейського Союзу в питанні надання притулку. Загалом причиною можливих колізій між Судом ЄС та ЄСПЛ є тлумачення певних прав в різному обсязі, до того ж суди мають різні підходи стосовно питання обмеження захисту тих чи інших прав. Відповідно до позиції ЄСПЛ, певні обмеження можуть застосовуватись до окремих прав, і щоб переконатись, що застосовані обмеження не звужують обсягу права до такої межі, що торкається самої суті права та позбавляє його ефективного захисту, Суд має впевнитися, що ці обмеження можна передбачити, вони зроблені відповідно до закону та встановлені законом, а також мають законну мету. А згідно позиції Суду ЄС таке обмеження має відповідати цілям загального інтересу, що переслідує ЄС, та не має створювати непропорційне та неприпустиме втручання, яке порушує саму сутність гарантованого права [8].

При вирішенні питання судового діалогу між Європейським судом з прав людини та Судом Європейського Союзу, не важко визначити спільні риси між двома судовими системами. Обидва суди є наднаціональними або міжнародними та обов'язковими юрисдикціями, і власне в узагальненому виді зовнішній судовий контроль над державами-членами та забезпечення дотримання права відповідних договорів були першопричинами їх створення. У той же час, слід звернути увагу на принципові відмінності між двома судовими установами, по-перше - мета створення: Страсбурзький суд створений у 1959 році відповідно до Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод, з метою забезпечення дотримання договірними сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї [12]. Відповідно до ст. 32 Конвенції, «юрисдикція Суду поширюється на всі питання, що стосуються тлумачення та застосування Конвенції та протоколів». Люксембурзький суд у свою чергу не є і ніколи не був судом з прав людини у класичному виді, його завдання полягає в тому, щоб забезпечити, відповідно до статті 19 Договору про створення Європейського співтовариства, «дотримання закону» «в тлумаченні та застосуванні» Договорів. По-друге, значна відмінність між двома судами полягає в їхніх відносинах з державами-членами, що відображається на характері мети їхньої діяльності, зокрема, ЄСПЛ відповідно до статті 53 Конвенції, спрямований на встановлення мінімального рівня захисту прав людини в усіх сорока шести державах-членах. Конвенція не прагне гармонізувати різні системи захисту основних прав, розроблені на національному рівні, але орієнтована на забезпечення спільної основи. Рішення, винесені Страсбурзьким судом, які встановлюють порушення одного або кількох прав гарантованих Конвенцією, накладають на державу-відповідача юридичне зобов'язання вжити індивідуальних або загальних заходів для припинення оскаржуваної ситуації. Нагляд за державами-членами, щодо дотримання ними зобов'язань, що випливають з Конвенції, мають субсидіарний характер, що конкретно відображено в принципі вичерпання національних засобів правового захисту, який є передумовою для звернення до ЄСПЛ. На відміну від Страсбурзького суду, Люксембурзький суд є судом остаточного тлумачення окремої норми права, яка регулюється принципом атрибуції («*principe d'attribution*»). Право Європейського Союзу має пріоритет над національним законодавством держав-членів і характеризується прямою дією. Основне завдання судової системи ЄС не полягає в тому, щоб забезпечити мінімальний захист основоположних прав у Європі, а скоріше уніфікувати законодавство ЄС на основі принципу рівності держав - членів.

Висновки. Зважаючи на те, що Європейський суд з прав людини та Суд Справедливості ЄС в загальному об'єднанні єдиною фундаментальною метою – захистом прав людини, і час від часу звертаються до практики один одного, що має наслідком «взаємне перехресне запліднення», на перший погляд здається, що ці міжнародні правозахисні інституції дуже схожі, проте, якщо розглянути питання їх співвідношення більш детально можна побачити, що вони не тільки функціонують по-різному, але й по-різному співвідносяться з національними судами держав, починаючи від процедури звернення і закінчуючи обсягом тлумачення окремих прав, та каталогом їх закріплення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ільїн Р.Р. Співвідношення права Європейського Союзу і національного права держав-членів. Актуальні проблеми сучасного міжнародного права: зб. наук. ст. за матеріалами II Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М.В. Яновського і В.С. Семенова, Харків, 21 листоп. 2016 р.: у 2 ч. Харків, 2016. Ч. 1. С. 423–425.

2. Council of State, general assembly of the Legislation Division, opinion of 12 January 1953, Parl. Doc., House of Representatives, 1952-1953, no. 163. *Adde* the legal opinions of G. Dor, W.J. Ganshof Van der Meersch, P. De Visscher and A. Mast of 17 April 1953, Parl. Doc., House of Representatives, 1952-1953, no. 696. <https://www.constjournal.com/pub/4-2018/verkhovenstvo-prava-praktytsi-konstytutsiinoho-sudu-belhii>.
3. Bribosia Herve. The European Court and National Courts, Doctrine and Jurisprudence: Legal Change in its Social Context, Report on Belgium, Florence: European University Institute, 1995 EUI RSC, 1995/24. <https://hdl.handle.net/1814/1399>.
4. Cass. 27 May 1971 (S.A. Fromagerie Franco-Suisse Le Ski), Pas., 1971, I, 886, with conclusions by W.J. Ganshof Van Der Meersch. <https://juricaf.org/arret/BELGIQUE-COURDECASSATION-19710527-RANDOM1672484252> (дата звернення: 20.12.2024).
5. Беркут І.С. Правовий статус Суду Європейського Союзу: Маріуполь, 2021. С. 27-28.
6. Case C-312/93. Peterbroeck, Van Campenhout & Cie SCS v Belgian State. European Court Reports 1995 I-04599. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61993CJ0312> (дата звернення: 20.12.2024).
7. Valiullina Farida. Dialogue of the Courts in Europe: Interactions between the European Court of Human Rights, the Court of Justice of the European Union and the Courts of the ECHR Member States. <https://edoc.hu-berlin.de/server/api/core/bitstreams/f0e2ab48-05ba-434a-9bf7-aa5173188b63/content>.
8. Маринів І.І. Взаємодія Суду Європейського Союзу із Європейським Судом із прав людини в аспекті захисту прав людини. *Право і суспільство*. 2019. № 5. Ч. 2. С. 181–188.
9. Хартія основних прав Європейського Союзу: Хартія Європ. Союзу від 07.12.2000 р. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/> (дата звернення: 20.12.2024).
10. Case C-386/10 P, Chalkor AE Epexergasias Metallon v. European Commission. European Court Reports. P. 13108 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=ecli:ECLI%3AEU%3AC%3A2011%3A815> (дата звернення: 20.12.2024).
11. Case 30696/09 M.S.S. v. Belgium and Greece. 2011. ECHR. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:\[%22001-103050%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:[%22001-103050%22]}) (дата звернення: 20.12.2024).
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text2 (дата звернення: 20.12.2024).